

WOJCIECH GOSZCZYŃSKI, WOJCIECH KNIEĆ¹

ROLNICTWO W SIECI – ALTERNATYWNE SIECI PRODUKCJI I DYSTRYBUCJI ŻYWNOŚCI

Abstrakt. Celem opracowania jest wstępna analiza naukowej oraz praktycznej przydatności popularnej koncepcji alternatywnych sieci produkcji i dystrybucji żywności (Alternative Agro-Food Networks). W artykule poruszone zostały problemy dotyczące powiązania zmian w rolnictwie z rozwojem społeczności lokalnych oraz szans i ograniczeń związanych z alternatywnymi formami produkcji. Zostały też zaprezentowane pierwsze doświadczenia we wdrażaniu tej sieci w Polsce.

Słowa kluczowe: alternatywne sieci produkcji i dystrybucji żywności, rolnictwo wielofunkcyjne, ewolucja systemów rolnych, zrównoważony rozwój obszarów wiejskich

WPROWADZENIE

W ciągu ostatnich lat w literaturze z zakresu socjologii obszarów wiejskich można zauważyć znaczący wzrost zainteresowania tematyką studiów nad rolą rolnictwa w kulturowym oraz społecznym krajobrazie wsi. Coraz częściej podnoszoną kwestią jest kompatybilność systemu produkcji żywności czy też szerzej – form rolnictwa z koncepcją zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich [Rastion 2009, s. 12]. Z jednej strony zauważyć można pewne próby zakorzenienia pozaekonomicznych koncepcji rozwoju rolnictwa, z drugiej zaś specjalizacja, intensyfikacja, przestrzenna homogenizacja oraz presja modernizacyjna wskazują raczej na niezrównoważony charakter produkcji rolnej w skali globalnej [Buttel 2006, s. 217]. Obserwowane w ostatnim czasie niepokojące przykłady globalnych zagrożeń ekonomicznych i społecznych związanych z umasowaniem produkcji rolniczej oraz jej uprzemysłowieniem (epidemie chorób zwierzęcych i ich skutki dla systemów gospodarczych, np. załamanie się produkcji

¹ Autorzy są pracownikami naukowymi Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu (e-mail: wojciech.goszczynski@gmail.com; kniec@umk.pl).

wołowiny w Irlandii po tzw. chorobie wściekłych krów w 1996 roku i skutki tego dla kondycji całego sektora rolnego w tym kraju) każą zastanowić się nad kierunkiem ewolucji systemów rolnych i ich wpływem na rozwój obszarów wiejskich. Wraz z licznymi ostatnio przypadkami globalnych epidemii i pandemii pochodzenia odzwierzęcego (w tym rolniczego) narasta niepokój co do rzeczywistych kosztów przyrodniczych, społecznych i ekonomicznych rolnictwa przemysłowego [Marsden 2006, s. 7]. Na jego fali coraz częściej pojawiają się sygnały, świadczące o poszukiwaniu przez rosnące kręgi konsumentów produktów rolnych wysokiej jakości, zakorzenionych w lokalnych systemach produkcji i dystrybucji żywności.

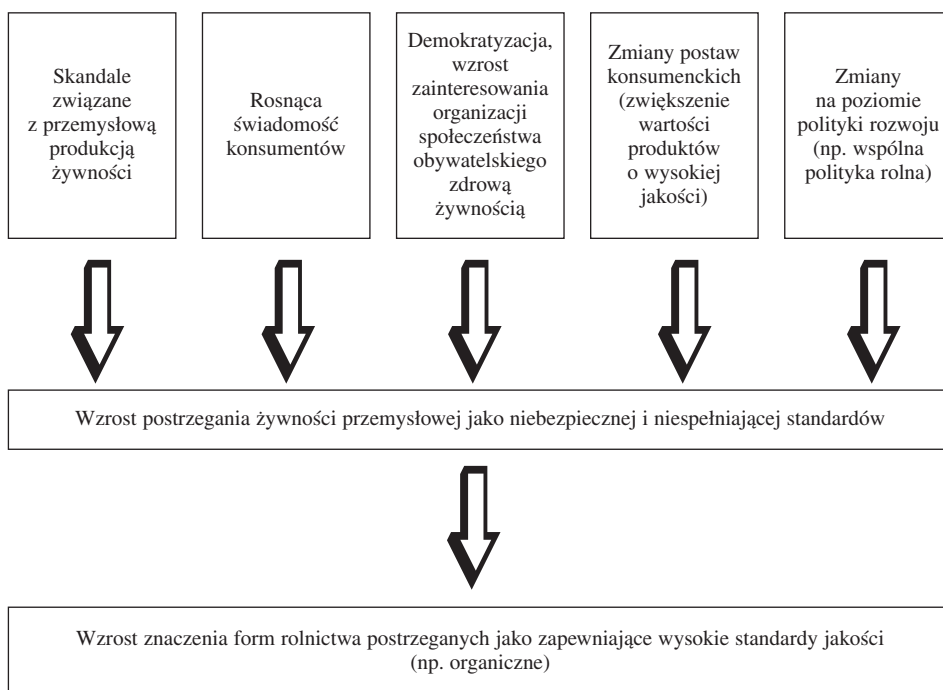
Próba odpowiedzi na problem współzależności idei rozwoju obszarów wiejskich od rolnictwa jest utworzona w obrębie nauk społecznych i geograficznych koncepcja zwrotu jakościowego oraz alternatywnych sieci produkcji i dystrybucji żywności (Alternative Agro-Food Networks – AAFN) [Goodman 2004]. W pewnym uproszczeniu stawiają one pytanie o miejsce alternatywnych form produkcji, przetwórstwa i konsumpcji żywności w polityce rozwoju i kształtowaniu szans obszarów wiejskich. Próbuje także scalić oraz uchwycić zmianę akcentów przeniesionych w pewnym stopniu na analizę takich fenomenów, jak: rolnictwo ekologiczne, tradycyjne, krótkie łańcuchy żywnościowe, lokalne przetwórstwo, pozaekonomiczne funkcje produkcji rolnej [Higgins i in. 2008, s. 15]. W założeniu podstawowym celem tego artykułu jest zaprezentowanie i analiza koncepcji AAFN oraz wstępnego przełożenia jej na grunt polskich obszarów wiejskich. Rozprawa ta bazuje na wynikach prac międzynarodowego konsorcjum badawczego, działającego w ramach projektu Facilitating Alternative Agro-Food Networks: Stakeholder Perspective². Projekt ten realizowany był wspólnymi siłami pracowników Zakładu Socjologii Obszarów Rustykalnych Instytutu Socjologii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu oraz Forum Aktywizacji Obszarów Wiejskich.

ALTERNATYWNE SIECI PRODUKCJI I DYSTRYBUCJI ŻYWNOCI – GENEZA KONCEPCJI

Badacze, wprowadzając koncepcję alternatywnych sieci produkcji i dystrybucji żywności, wydają się dążyć do zredefiniowania miejsca i roli rolnictwa, nawiązując do wyłaniających w Europie trendów zmierzających do ponownej lokalizacji produkcji oraz przetwórstwa rolnego [Sonnino i Marsden 2006, s. 181]. Jednym z ważniejszych powodów tej zmiany są przetaczające się przez Europę skandale związane z bezpieczeństwem i jakością żywności, a pojawiające się regularnie doniesienia o problemach z żywnością zwiększają presję konsumentów na wzrost jakości i bezpieczeństwa produkcji rolnej [Goodman 2004, s. 5]. Zjawisko to nałożyło się na przemianę priorytetów wspólnej polityki rolnej, zwiększenie zainteresowania organizacji pozarządowych tematyką sprawiedliwego

² Badania wykonane w ramach międzynarodowego projektu Facilitating Alternative Agro-Food Networks finansowanego ze środków 7. Programu Ramowego Komisji Europejskiej, nr grantu 217820.

rolnictwa i postępującą demokratyzację społeczności wiejskich. Elementy te spowodowały, że na europejskie rolnictwo rozpoczęto wywierać nacisk, mający na celu polepszenie jakości i bezpieczeństwa żywności. Za tym procesem stoją zarówno organizacje konsumentów, instytucje naukowe odpowiedzialne za diagnozowanie zagrożeń, jak i organizacje polityczne, wdrażające nowe mechanizmy kontroli jakości [Marsden 2006, s. 7]. Wpływ egzogennych czynników na europejskie rolnictwo obrazuje wykres zaproponowany przez Terrego Marsdena (rysunek 1).

RYSUNEK 1. Czynniki wpływające na wzrost zainteresowania alternatywnymi formami rolnictwa [Marsden 2006]

FIGURE 1. Factors contributing to change in perception of agricultural development [Marsden 2006]

Otwarta pozostaje jednak kwestia, na ile zmiana priorytetów rozwoju rolnictwa będzie korespondowała ze zmianą paradygmatu rozwoju obszarów wiejskich. Wydaje się prawdopodobne, iż rozwój obszarów wiejskich w Unii Europejskiej podążać będzie ścieżką wytyczoną jeszcze w latach osiemdziesiątych ubiegłego wieku, gdy w koncepcję tę na stałe wpisano dążenie do osiągnięcia postulatów zrównoważonego rozwoju. Natomiast niejasny pozostaje kierunek ewolucji systemów rolnych w Europie, kształtowanych obecnie przez nieznaną jeszcze do niedawna trendy, jak na przykład rosnące zainteresowanie biotechnologią. W literaturze przedmiotu dominują dwa główne stanowiska – pierwsze z nich zakłada, że ta zmiana pociągnie za sobą proces ponownej lokalizacji rolnictwa, jego osadzenie w społecznej i kulturowej przestrzeni wsi [van Der Ploeg i Renting 2004]. Drugie zaś wskazuje, że proces ten będzie z perspektywy wsi

stosunkowo nieistotny i ograniczy się do utworzenia ekskluzywnej niszy dla świadomych konsumentów [Goodman 2004]. Nie próbując rozstrzygnąć tego sporu, warto zauważyć, że istnieje ryzyko ograniczenia reformy systemów rolnych w Europie tylko do jego technicznych aspektów. Za przykład mogą służyć metody produkcji ekologicznej. Jednym z ciekawszych i wartych analizy procesów jest postępująca industrializacja tego sektora³. Można zaobserwować proces instytucjonalizacji oraz uprzemysłowienia, pierwotnie alternatywnych form rolnictwa ekologicznego [Guthman 2004, s. 301]. Tym samym ten typ działalności spełnia wymóg bezpieczeństwa i jakości produktów, nie wnosi jednak najprawdopodobniej nic nowego do struktury społecznej i kulturowej wsi. Używając innej terminologii, konwencjonalizacja alternatywnych form rolnictwa, o ile z pewnością wpływa na kapitał ekonomiczny, to już niekoniecznie na jego społeczne i kulturowe formy [van Der Ploeg i Renting 2004, s. 238]. Pojawia się tym samym potrzeba skonstruowania takich ram dla rolnictwa alternatywnego, które jednocześnie zapewniłyby wysoką jakość produktu oraz wzmocniły społeczną i kulturową spójność obszarów wiejskich.

Kolejnym elementem, który wpływa na możliwość propagowania idei alternatywnych form rolnictwa, jest dynamika wspólnej polityki rolnej Unii Europejskiej.

W pierwszym okresie, w latach 1950–1970, podstawowym zadaniem polityki rolnej było zapewnienie bezpieczeństwa żywnościowego powojennej Europie, gdzie praktycznie aż do połowy lat sześćdziesiątych wszędzie istniał problem niedostatku żywności lub zagrożenia nim, rozwiązywany przez system reglamentacji żywności. W tym czasie naczelnym zadaniem wsparcia publicznego dla rolnictwa było maksymalizowanie produkcji żywności. W tymże okresie produkty rolne wysokiej jakości oraz produkty tradycyjne zostały zamknięte w obrębie wiejskich społeczności lokalnych, a ich produkcja i konsumpcja ograniczyła się do samych mieszkańców wsi.

W drugim okresie, lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych, podstawowym zadaniem polityki rolnej stało się zapewnienie godziwych dochodów farmerom w obliczu spadku opłacalności produkcji rolnej wraz z pojawieniem się zjawiska nadprodukcji żywności. Okres ten z dzisiejszej perspektywy należy traktować jako czas chaotycznych prób opanowania sytuacji na terenach wiejskich, gdzie wraz ze spadkiem opłacalności produkcji rolnej poziom życia na wsi radykalnie się pogarszał, a ostry kryzys ekonomiczny terenów wiejskich łączył się z kryzysem społecznym, przejawiającym się m.in. depopulacją tych terenów. Dopiero u schyłku lat osiemdziesiątych wspomina się o poszukiwaniu ratunku dla malejących dochodów gospodarstw rolnych poprzez dywersyfikację dochodów rolniczych, a także rozwój systemów produkcji żywności o wysokiej jakości.

Stosunkowo późno, bo dopiero w latach dziewięćdziesiątych, zaaplikowano szereg konkretnych metod zwalczania wielowymiarowego kryzysu wsi. Jedną

³ Przykładowo, średnia wielkość gospodarstwa ekologicznego na Ukrainie to obecnie około 3000 ha [Schneider i in. 2005].

z nich stało się wsparcie ze środków publicznych rozwoju produkcji żywności wysokiej jakości (ekologicznej i integrowanej) oraz ochrony dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego wsi (programy rolno-środowiskowe, odnowy wsi). Szczególną rolę zaczął odgrywać unijny program LEADER, którego zasadniczym celem była promocja wsi i jej produktów.

W ostatnim okresie najważniejsze miejsce w hierarchii ważności realizowania polityki rolnej zajęła kwestia bezpieczeństwa żywności. Tu też po raz pierwszy tak wyraźnie daje się odczuć istnienie oraz ważność relacji między konsumentami a producentami żywności [Puślecki 2008]. Opisywane powyżej zmiany w polityce rolnej Unii Europejskiej w coraz większym stopniu wymuszane są przez naciski organizacji konsumenckich. Polityka rolna reaguje na te naciski wsparciem tych kierunków rozwoju wsi i rolnictwa, które gwarantują nie tylko produkcję bezpiecznej żywności, ale i zrównoważony rozwój terenów wiejskich dla dobra całego społeczeństwa – konsumentów krajobrazu, kultury wiejskiej oraz elementów wiejskiej tożsamości.

Pojawia się tym samym postulat ponownej regionalizacji rolnictwa, wypełnienia wymogów bezpieczeństwa i jakości przy jednoczesnym uwzględnieniu zmian na poziomie społeczności wiejskich. Ma to pozwolić na integrację produkcji rolnej ze zrównoważonym rozwojem obszarów wiejskich, łącząc w sieci współpracy zainteresowane jednostki, grupy, instytucje [Goodman 2002, s. 271]. Powyżej przedstawione zjawiska tworzą miejsce dla koncepcji alternatywnych sieci produkcji i dystrybucji żywności, która w pewnym stopniu zdaje się zmieniać klasyczne postrzeganie rolnictwa, kładąc nacisk na jego zintegrowany, odnoszący się także do rozwoju obszarów wiejskich charakter. Do tej pory zrównoważony rozwój rolnictwa zakładał m.in. stymulowanie dywersyfikacji gospodarki rolnej na podstawie dodatkowych źródeł dochodów lub niszowych rodzajów produkcji rolnej. Opisywana w tej pracy koncepcja kładzie nacisk na powiązanie alternatywnej produkcji rolniczej (np. ekologicznej) lub usług okołorolniczych (np. agroturystyki) z innowacyjnymi sposobami dystrybucji tych produktów i usług oraz z ideą rozwoju wspólnot lokalnych. Innymi słowy, zmiana związana z tą formą produkcji rolnej nie jest już tylko połączona z naciskiem zewnętrznym, ale także wpływa z potrzeb i specyfiki samych społeczności wiejskich.

W KIERUNKU NOWYCH FORM ORGANIZACJI ROLNICTWA

Należy w tym miejscu zaznaczyć, że przedstawione powyżej procesy przyjmują wiele różnorodnych form. Zauważmy, że sama idea ich „alternatywności” jest silnie uzależniona od kontekstu społecznego i kulturowego. Studia nad literaturą przedmiotu wskazują, że w Europie mamy do czynienia z dwoma podstawowymi konceptualizacjami tego terminu. W pierwszej tradycji, związanej z takimi krajami, jak Wielka Brytania czy Holandia, nacisk położony został na podniesienie standardów higienicznych oraz oddolność rozumianą, jako zdolność społeczeństwa do samoorganizacji wokół problematyki rolnictwa i produkcji żywności [Fonte 2008, s. 201]. Przejawem tak rozumianej alternatywności i lo-

kalności produkcji są stowarzyszenia czy nieformalne grupy, których celem jest odbudowa więzi konsumentów z rolnictwem i obszarami wiejskimi oraz łatwy i bezpośredni dostęp do zdrowej żywności. Za przykład mogą tu służyć: tzw. zielone rynki, rolnictwo wspierane przez stowarzyszenia (community supported agriculture), skrócone łańcuchy dystrybucji żywności (box schemes). Należy dodać, że są to przykłady typowe dla państw, w których zanikło rolnictwo o drobnej skali produkcji, a wyraźnie dominuje przemysłowy typ produkcji rolnej. Drugi model opiera się na wciąż silnych, tradycyjnych elementach produkcji rolnej, takich jak: organizacja pracy, rozwiązania agrotechniczne, a przede wszystkim – wykorzystywanie tradycyjnych odmian roślin i zwierząt oraz receptur przy produkcji i w przetwórstwie, a także przywiązanie produktu do obszaru i żywe praktyki rolnictwa przedindustrialnego. Jest to podejście typowe dla państw, które nigdy do końca nie zakończyły przemian związanych z rewolucją industrialną, jak na przykład kraje Basenu Morza Śródziemnego. W tym ujęciu lokalność odnosi się do prób przywrócenia tradycyjnym technikom i produktom znaczenia i wartości [Fonte 2008, s. 202]. Powyższe rozróżnienie, jakkolwiek interesujące, ma jednak poważny mankament, brakuje w nim modelu pasującego do opisu sytuacji w rozwijających się państwach Europy Wschodniej, niestety temat ten wykracza poza ramy tego artykułu.

Kolejnym elementem, bez którego niemożliwe byłoby określenie znaczenia AAFN, jest problem lokalizacji rolnictwa. Odniesienie do obszaru, jego tradycji lub walorów staje się istotnym punktem kształtującym ramy definicji. Co więcej, w postulatcie tym kryje się też znaczny potencjał AAFN, pozwalający na nowo wpisać rolnictwo w programy rozwoju obszarów wiejskich. Odróżnia on także alternatywne sieci rolne od na przykład rolnictwa ekologicznego, zmniejszając ryzyko konwencjonalizacji inicjatywy. Odniesienie do obszaru staje się istotnym elementem, ułatwiającym identyfikację alternatywnych sieci produkcji i dystrybucji żywności, mogącym także wzmacniać spójność samej sieci poprzez oparcie jej w regionie wyodrębnionym geograficznie lub kulturowo. Lokalizację produkcji rolnej można przedstawić na zasadzie opozycji (tabela 1).

Przedstawione zestawienie, jakkolwiek jednostronnie i wyraźnie wartościujące jeden z modeli, wskazuje jednak na podstawowe różnice między konwencjonalnym a zlokalizowanym sposobem podejścia do rolnictwa na obszarach wiejskich. Ten drugi wydaje się wpisywać w idee ruchu kontrmodernizacyjnego i kontrglobalnego, starającego się konstruować i wyrażać lokalną tożsamość oraz kulturę obszarów wiejskich [Gorlach 2004, s. 235]. Lokalizacja w tym rozumieniu jest procesem nie tylko poszukiwania nowej wartości dodanej w produkcji rolnej, ale również sposobem odwoływania się do szerszych potrzeb i problemów artykułowanych przez różne zbiorowości, w tym: ruch odnowy wsi, grupy konsumenckie, organizacje proekologiczne, ruchy propagacji sprawiedliwego handlu.

Kolejnym problemem, wartym rozważenia, jest znaczenie słowa „alternatywne”, należy bowiem określić, czy rozumiemy przez ten termin metody produkcji, postawy konsumenta czy system dystrybucji. Wydaje się to być istotne zarówno ze względu na analizę samego fenomenu, jak i przy projektowaniu politycznych mechanizmów rozwoju. W trakcie realizacji projektu, który legł u podstaw tego arty-

TABELA 1. Charakterystyka modeli rolnictwa uprzemysłowionego i zlokalizowanego
 TABLE 1. Characteristics of industrial and relocalised agriculture

Wyszczególnienie	Rolnictwo przemysłowe	Rolnictwo „zlokalizowane”
Charakterystyka produkcji	Intensywna, spadek cen, rozciągnięte łańcuchy dystrybucji, duże zróżnicowanie cen między poszczególnymi ogniwami	Nacisk na jakość produkcji, próba wykorzystania wartości dodanej, wsparcie sieci i stowarzyszenia producentów
Charakterystyka konsumenta	Brak odniesień do pochodzenia produktu, brak zainteresowania rolnictwem i obszarami wiejskimi, produkty masowe	Rosnąca wiedza konsumenta o miejscu pochodzenia żywności, konsument, jako element sieci spajającej obszary wiejskie i społeczeństwo
Przetwórstwo i sprzedaż	Przetwórstwo uregulowane, brak odniesień do obszarów wiejskich, legalistyczne podejście do restrykcji higienicznych	Lokalne, regionalne przetwórstwo i sprzedaż
Ramy instytucjonalne	Biurokratyzacja procesu produkcji i przetwarzania żywności, model regulacji higienicznych produkcji, ułatwiający standaryzację	Istotna rola instytucji regionalnych i lokalnych, potrzeba utworzenia nowych ram wsparcia
Rola sieci społecznych	Technokratyczne, bazujące na wiedzy eksperckiej, brak więzi między producentami, przetwórcami, konsumentami, brak pozytywnych odniesień do zaufania i tradycyjnej wiedzy	Silne więzi nieformalne, proces bazuje na odpowiednim poziomie kapitału społecznego, sieci zakorzenione na danym obszarze

Źródło: Na podstawie Sonnino i Marsden [2006].

ku, ustalenie jednej europejskiej definicji alternatywnych form rolnictwa okazało się niemożliwe. Wydaje się, że z założenia uzależniona jest ona bowiem od kontekstu, sytuacji ekonomicznej, tradycji kulturowych oraz spójności społecznej danego państwa. Przykładowo, w Austrii badano głównie ekologiczne formy produkcji, we Francji podkreślano wagę bezpośredniej dystrybucji, podczas gdy angielscy badacze analizowali głównie systemy rolne wspierane przez organizacje pozarządowe. Oczywiście takiej sytuacji nie można uznać za satysfakcjonującą, znaczny wzrost zainteresowania naukowców oraz praktyków alternatywnymi sieciami produkcji i dystrybucji żywności powoduje, że potrzebne są pewne wspólne ramy, pozwalające zrozumieć i opisać ten fenomen. Z pewnością najogólniej można określić AAFN poprzez ich opozycyjny charakter w stosunku do globalnego kompleksu rolniczo-przemysłowego (przeciwstawienie się jego niezrównoważonemu charakterowi) [Buttel 2006, s. 218]. Opozycyjność ta nie odnosi się tylko do wymiaru ekonomicznego i produkcyjnego. W założeniu opiera się ona na przekonstruowaniu sieci społecznych kontaktów powiązanych z rolnictwem, kulturowej reinterpretacji produktów rolnych i metod ich wytwarzania. Jednakże same w sobie elementy te nie są wystarczające, by można mówić o nowym tworze, łączącym rozwój rolnictwa i obszarów wiejskich. Świadczyć o tym może poruszany już

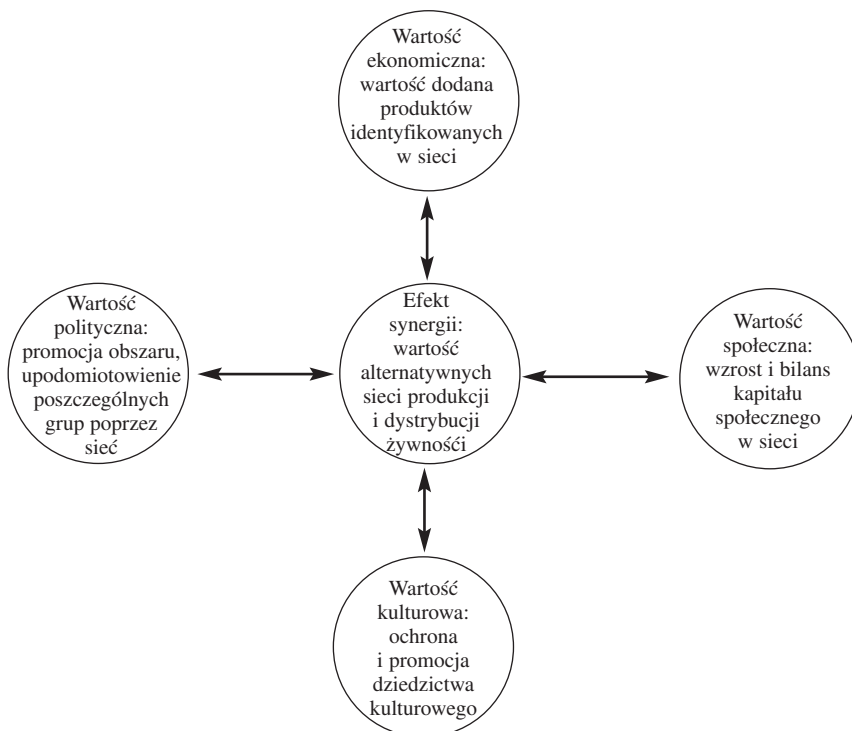
w tej pracy przykład konwencjonalizacji rolnictwa organicznego, która, spełniając wymogi alternatywności, wpisuje się raczej w przemysłową logikę rozwoju [Guthnam 2004]. AAFN powstają tymczasem gdzieś na styku alternatywności oraz lokalności, w teorii posiadając potencjał do zmiany postaw konsumentów zarówno w stosunku do żywności, jak i wsi oraz wpływając na kapitał społeczny i kulturowy samych mieszkańców obszarów wiejskich. Zależność tę obrazuje rysunek 2.

		Lokalność	
		niska	wysoka
Alternatywność	wysoka	Rolnictwo organiczne	AAFN
	niska	Rolnictwo przemysłowe	rolnictwo regionalne (przemysłowe na niewielką skalę, marki regionalne)

RYSUNEK 2. Zależność między formą produkcji rolnej, poziomem alternatywności i odniesieniem do obszaru

FIGURE 2. Interdependency between different forms of agricultural production

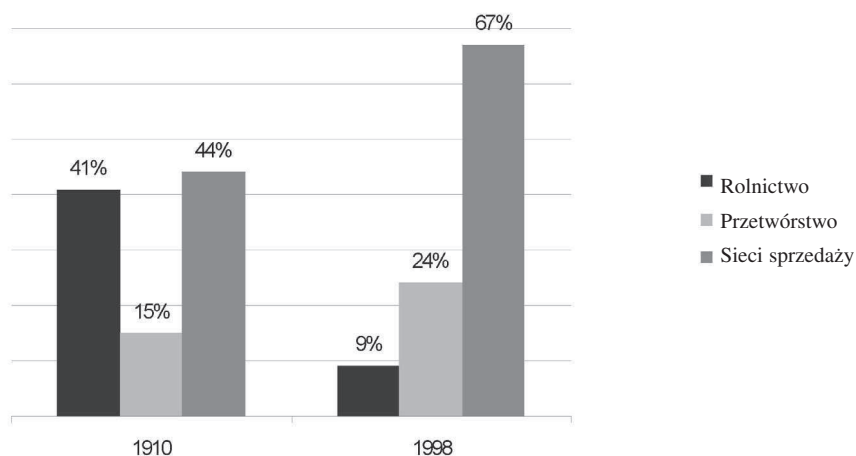
Potencjalną efektywność we wspieraniu zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich przez alternatywne sieci dystrybucji i produkcji żywności ukazuje z kolei rysunek 3.

RYSUNEK 3. Potencjalny wpływ AAFN na rozwój obszarów wiejskich

FIGURE 3. Potential impact of AAFN development on processes of rural development

Kolejnym elementem, wpływającym na atrakcyjność alternatywnych sieci produkcji i dystrybucji produktów żywnościowych, jest kwestia sprawiedliwego podziału zysków w obrocie żywnością oraz kwestia wiarygodności produktów lokalnych oferowanych w handlu. Czy produkty ekologiczne i produkty lokalne można sprzedawać w supermarketach i hipermarketach? Przykład z wielu krajów zachodnioeuropejskich pokazuje, że strategie takie przynoszą sukcesy. Jednakże należałoby w tym miejscu zadać sobie pytanie o wiarygodność w ten sposób sprzedawanych produktów, ich związek z interesami społeczności lokalnej oraz rzeczywistą ich rolę we wzmacnianiu lokalnych tożsamości. Powstaje tu zasadniczy problem trwałości z takim mozołem stworzonych lokalnych marek, opartych na lokalnych tradycjach, przepisach, długoletnich doświadczeniach w ich wytwarzaniu. Na ile marki te mogą przetrwać jako wiarygodne dla klientów, poszukujących w nich własnej tradycji i tożsamości oraz wartości dodanej w postaci chociażby wspierania zasady „fair trade”? Kolejnym pytaniem jest, czy rzeczywiście strategia sprzedaży oparta na długich łańcuchach dystrybucji jest satysfakcjonująca dla producentów – czy zwiększanie ich zysków powinno odbywać się poprzez zwiększenie woluminu produkcji, czy raczej zwiększenie wartości dodanej produktu? Co stanie się z produktem i producentem, gdy wielkie sieci będą żądały coraz większego udziału w zyskach? Odpowiedzi na te pytania dostarcza historia produkcji rolnej USA – w latach 1910–1998 udział farmerów w zyskach z produkcji rolnej spadł z 41% do zaledwie 9%. W tym samym czasie wzrósł udział w zyskach wiejskich sieci sprzedaży – z 44% aż do 67% (rysunek 4). Obecnie ponad 93% zysków z produkcji rolniczej *de facto* trafia poza ręce rolników, a także – co bardzo ważne – poza lokalną społeczność [Crump 2003].

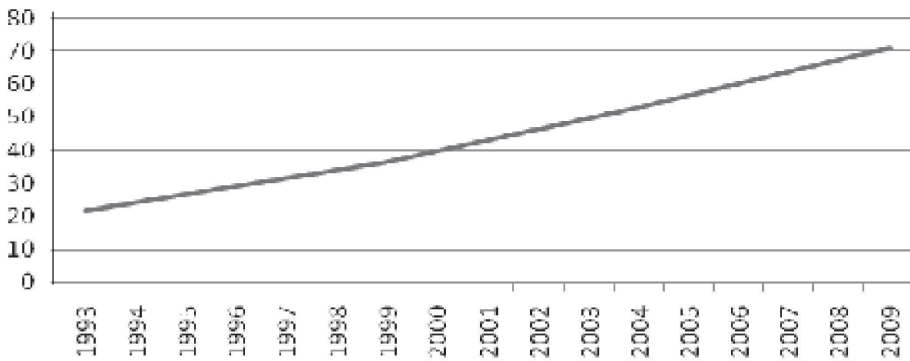
RYSunEK 4. Podział zysków na poszczególnych etapach produkcji rolnej USA [Crump 2003]
 FIGURE 4. Share of income on different stage of agricultural production [Crump 2003]

Podobnie sytuacja wygląda w Europie. Przykładowo, w Wielkiej Brytanii udział rolników w zysku z ceny mleka od lat drastycznie zmniejsza się. Tylko w ciągu ostatnich 6 lat spadł on z 43 do 32% ceny mleka na rynku (tabela 2).

TABELA 2. Udział przychodów rolników w ostatecznej cenie mleka w Wielkiej Brytanii [*Food Prices...* 2008]
 TABLE 2. Share of income in the milk prices [*Food Prices...* 2008]

Rok	Cena detaliczna [pens-1 ⁻¹]	Cena skupu [pens-1 ⁻¹]	Udział przychodu rolnika w cenie detalicznej mleka [„cena na półce”]
2001	42,7	18,47	43
2002	44,3	15,31	35
2003	46,6	16,51	35
2004	47,5	17,27	36
2005	50,9	17,3	34
2006	55,3	16,83	30
2007	56,3	18,08	32

Dodatkowo na proces ten nakłada się zjawisko monopolizacji rynku poprzez koncentrację sieci sprzedaży produktów spożywczych. Według danych Komisji Europejskiej, w ciągu ostatnich 15 lat (1994–2009) udział kilku największych sieci sprzedaży detalicznej w ogólnym handlu żywnością wzrósł z 20 do 71% (rysunek 5) [*Food Prices...* 2008]. Koncentracja rynku stanowi zagrożenie dla producentów, zarówno w sensie możliwości sprawiedliwego udziału w zyskach, jak i presji dystrybutora na jakość produktu. W oczywisty sposób prowokuje to do działań na rzecz uniezależnienia produkcji i sprzedaży produktów lokalnych od wielkich sieci. Ważny w tym udział mają również ruchy konsumenckie.

RYSUNEK 5. Poziom koncentracji handlu żywnością w Europie [*Food prices...* 2008]
 FIGURE 5. Level of food trade concentration in Europe [*Food prices...* 2008]

ALTERNATYWNE SIECI DYSTRYBUCJI I PRODUKCJI ŻYWNOCI – PRÓBA DEFINICJI

Alternatywne sieci dystrybucji i produkcji żywności nie sprowadzają się tylko do mechanizmów dystrybucji ani nastawionej na jakość produkcji, sieć taka musi łączyć zarówno samych mieszkańców wsi, jak i konsumentów, dodatkowo bazując i wzmacniając kulturę danego regionu, odnosząc się jednocześnie do spójnego geograficznie obszaru. Wydaje się jednak, że pomimo tych różnic możliwe jest ustalenie ogólnych ram ograniczających definicję alternatywnych sieci.

Najważniejszy element, kształtujący AAFN, związany jest z włączeniem w proces produkcji rolnej kapitałów: społecznego, kulturowego i przyrodniczego [van der Ploeg 2006, s. 268]. Na potrzeby badania, będącego podstawą tej pracy, określono alternatywne sieci produkcji i dystrybucji żywności jako sieci wiążące ze sobą rolników, przetwórców, organizacje pozarządowe, sprzedawców konsumentów połączonych przez proces produkcji, przetwarzania, dystrybucji i konsumpcji żywności. Muszą one posiadać następujące cechy:

1. Zakorzenie regionalne – produkcja powiązana ze spójnym geograficznie obszarem.

2. Zakorzenie kulturowe – produkcja powiązana z tradycjami, kulturą bądź specyfiką regionu.

3. Zakorzenie społeczne – sieć wiąże w widoczny sposób wszystkich zaangażowanych aktorów, producenta, przetwórcę i konsumenta. Postrzeganie produktów już nie tylko jako żywności, ale także poprzez jej zdolność do budowania tożsamości lub zwiększania społecznej spójności aktorów.

4. Wysoką jakość – produkcja nastawiona na zwiększanie wartości poprzez podnoszenie jakości produktu.

5. Dystrybucję poprzez krótkie łańcuchy żywnościowe – sprzedaż bezpośrednią, sklepy bądź sieci sklepów specjalistycznych, zielone rynki, kontraktowanie, kosze regionalne itp. Sprzedaż nie powinna wykraczać poza region. AAFN powinny także uwzględniać założenia sprawiedliwego handlu.

6. Pozaekonomiczne motywacje – sieć niepowołana wyłącznie dla zysku. Część wysiłków rolnika, przetwórcy, konsumenta poświęcona zostaje promowaniu wartości nieprzeliczalnych ekonomicznie, takich jak: zdrowy tryb życia, ochrona tradycji rolniczych, spajanie społeczności lokalnych czy wreszcie kwestia sprawiedliwego handlu.

METODY I ORGANIZACJA BADAŃ

Przyjęta przez zespół badawczy procedura zakładała wybór dwóch studiów przypadków do pogłębionej analizy. W ramach tego dobrano dwie sieci wyróżnione ze względu na skrajnie różne procesy ich utworzenia i funkcjonowania. Pierwsza z nich, ulokowana na terenie województwa warmińsko-mazurskiego, została zainicjowana odgórnie poprzez samorząd wojewódzki, druga natomiast, leżąca w województwie kujawsko-pomorskim, reprezentuje typ sieci tworzonej oddolnie przy wsparciu przede wszystkim lokalnych liderów i organizacji pozarządowych. W założeniu zróżnicowanie to miało ujawnić specyfikę oraz procesy zachodzące w obrębie polskich odpowiedników AAFN. Schemat badania oraz zestaw technik jakościowych, którymi wykonano badanie, nie pozwalają na generalizacje statystyczne wniosków, istnieje jednak nadzieja, że wskażą na najbardziej charakterystyczne cechy tych sieci. Przechodząc do wyników badań, należy zaznaczyć, że mają one wstępny charakter, a także, że celem tego artykułu jest raczej zainicjowanie dyskusji na temat alternatywnych sieci produkcji i dystrybucji żywności, tym samym część empiryczna tego artykułu została znacznie okrojona.

ALTERNATYWNE SIECI PRODUKCJI I DYSTRYBUCJI ŻYWNOSCI W ŚWIETLE BADAŃ

Alternatywna sieć w dolinie dolnej Wisły (woj. pomorskie i kujawsko-pomorskie) działa od kilkunastu lat jako półformalny (wewnętrznie uregulowane: struktura, prawa i obowiązki partnerów, bez formalnej rejestracji) związek kilkudziesięciu niewielkich gospodarstw rolnych, lokalnych sklepów oraz organizacji zajmujących się produkcją, dystrybucją i promocją lokalnego specjału – powideł śliwkowych, wytwarzanych z występującej tylko na tym obszarze specjalnej odmiany śliwy. Powidła te są smażone przy użyciu tradycyjnych metod i receptur, sam zaś rytuał smażenia stanowi ważny obyczaj, integrujący lokalne społeczności. Sprzedaje się je z wykorzystaniem chronionego znaku, sam zaś produkt otrzymał również certyfikat unijnego produktu tradycyjnego. Sprzedaż powideł na tym terenie ma kilkudziesięcioletnią tradycję. Przez wiele lat prowadzona jednak była bezpośrednio z gospodarstw rolnych, w sposób niezintegrowany, nieskoordynowany, bez oznakowań produktów, bez marki i kontroli jakości. Produkcja była niewielka i zaspokajała w zasadzie miejscowe potrzeby. Udział niektórych producentów w wystawach i festynach wiejskich spotkał się jednak z entuzjastycznym przyjęciem ich powideł przez konsumentów miejskich. Dlatego też mieszkańcy kilkunastu wsi, gdzie produkowano te powidła, kierowani przez lokalnego lidera – dyrektora parku krajobrazowego, na którego terenie gospodarstwa działały, rozpoczęli wysiłki na rzecz zorganizowania się w niezależną sieć dystrybucyjną. Od początku bowiem liczące się w skali regionu i kraju koncerty spożywcze naciskały na producentów, aby odsprzedali im prawa do receptury i nazwy. Co gorsza – pojawiać zaczęły się podróbki tych powideł. Mieszkańcy jednak postanowili chronić lokalny charakter swych produktów oraz ich niepowtarzalność. Dlatego stworzyli najpierw półformalną, a obecnie formalną sieć sprzedaży, z pominięciem dużych sklepów i marketów.

Obecnie sprzedaż wciąż ma charakter raczej bezpośredni – z gospodarstwa rolnego, lecz produkty te są również dopuszczone do sprzedaży w wybranych lokalnych sklepikach wiejskich. Dodatkowo dystrybucją i sprzedażą powideł oraz ich promocją zajmują się organizacje społeczne, będące członkami sieci. Są to m.in. Towarzystwo Przyjaciół Dolnej Wisły, Lokalna Grupa Działania „Zakołe Dolnej Wisły”, Koła Gospodyń Wiejskich. Organizacje te dbają o jakość produktów poprzez certyfikowanie wytwórców i sprzedawców. Obecnie sieć przygotowuje się do sprzedaży swych powideł we własnym sklepie urządzonym w odrestaurowanym starym młynie, należącym do gminy. Wtedy też w zasadzie spełni wszystkie kryteria do bycia w pełni alternatywną i pełną siecią produkcji i dystrybucji produktów rolnych.

Drugi badany przez nas przypadek to Sieć Dziedzictwa Kulinarного Warmii, Mazur i Powiśla. Zainteresowaliśmy się nią, gdyż prezentowane przez tę instytucję oficjalne informacje (foldery, strona internetowa) wyglądały niezwykle zachęcająco dla badaczy sieci alternatywnych. Na pierwszy rzut oka stanowiła ona idealny wzorzec alternatywnego, lecz dojrzałego, sformalizowanego już związku drobnych lokalnych producentów, przetwórców i dystrybutorów, oferujących

produkty bazujące na tradycyjnych odmianach roślin i zwierząt, przepisach i recepturach oraz opakowaniach. Ważnym jej atutem była oferta wiązana lokalnych i tradycyjnych produktów spożywczych z usługami agroturystycznymi, pozwalająca na jeszcze bardziej efektywne spożytkowanie potencjału lokalnego dla dobra różnych grup interesariuszy. Dodatkowym jej atutem było silne wsparcie ze strony samorządu regionalnego oraz uczestnictwo organizacji w Europejskiej Sieci Regionalnego Dziedzictwa Kulinarnego. Sieć skupia obecnie 50 producentów i przetwórców produktów rolnych, 4 sklepy lokalne oraz 29 gospodarstw agroturystycznych i pensjonatów. W trakcie prowadzenia badań część z właścicieli drobnych gospodarstw rolnych zwróciła naszą uwagę na rysę na tym idealnym obrazie, która doprowadziła nas do poważnych wniosków natury poznawczej. Okazało się bowiem, że głównym inicjatorem budowy sieci był Warmińsko-Mazurski Urząd Marszałkowski, co oczywiście nie było niczym zdrożnym – było to jego obowiązkiem statutowym. Energia i zapał urzędników doprowadziły do przekonania i zgrupowania w sieć znacznej liczby lokalnych aktorów. Odgórny charakter procesów tworzenia sieci spowodował jednak szereg konsekwencji ważnych dla rzeczywistej jej tożsamości. Budowana ona była od początku jako sieć alternatywna. Alternatywność tej sieci nie miała jednak być wartością autoteliczną, wynikającą z systemu wartości i norm konkretnej społeczności, dążącej do autonomii gospodarczej na bazie lokalnych więzi. Alternatywność sieci miała tu wypełnić funkcję współkonstituowania marki regionalnej, w zamyśle jej twórców pozwalającą na zwiększenie zysków ze sprzedaży i dystrybucji produktów oraz zwiększenie woluminu sprzedaży.

Jak się okazało, z czasem istniejąca sieć grupować zaczęła – ku niezadowoleniu lokalnych producentów i przetwórców – firmy z regionu, przetwarzające produkty rolne na skalę masową. Dla tych przedsiębiorstw możliwość opatrywania swych produktów marką sieci stała się okazją do eksploatacji mody na „slow-food” i produkty lokalne. W opinii wielu badanych przez nas drobnych producentów, przetwórców i usługodawców, będących członkami sieci, obniżyło to wiarygodność tej marki oraz sieci, poprzez rozmycie tożsamości oferowanych lokalnych i tradycyjnych produktów i usług, opartych dotąd na pełnej identyfikowalności producenta i przetwórcy.

Wyniki badań pozwoliły na dokonanie wstępnej typologizacji zaobserwowanych na gruncie polskim i europejskim alternatywnych i zbliżonych do alternatywnych sieci produkcji i dystrybucji produktów rolnych (tabela 3). Wychodząc z podstawowego założenia, iż zasadniczym czynnikiem konstytuującym „alternatywność” sieci jest jej partnerski charakter – balans władzy między producentami a dystrybutorami, równomierny rozkład zysków, zakorzenienie w lokalnej kulturze oraz społeczności i pozaekonomiczne motywacje członków sieci, możemy stworzyć trzy podstawowe typy badanych form. Pierwszy z nich to sieci autentycznie alternatywne. U źródeł ich powstania leżą zarówno chęci uniezależnienia się od wielkich sieci dystrybucji żywności, nastawienie na sprawiedliwy podział zysków, jak i silna wola podtrzymywania dziedzictwa kulinarnego i przyrodniczego danej społeczności oraz formalizacja istniejących nieformalnych kanałów produkcyjno-dystrybucyjnych. Produkty przez nie oferowane wy-

TABELA 3. Typologia alternatywnych sieci produkcji i dystrybucji żywności w Polsce
 TABLE 3. Typology of AAFN in Poland

Wyszczególnienie	Sieci alternatywne	Sieci półalternatywne	Sieci pseudoalternatywne
Motywy powstania	Formalizacja istniejących sieci – wymogi sanitarne Sprawiedliwy udział w zyskach Wola zachowania dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego wsi Chęć podtrzymania lokalnej tożsamości produktu		Eksploatacja mody na żywność tradycyjną, ekologiczną Profesjonalizacja sprzedaży produktów lokalnych Zapewnienie ciągłości sprzedaży produktów Wykorzystanie środków unijnych
Zakorzenie lokalne	Pełne	Model przejściowy – formułowania decyzji o wyborze modelu alternatywnego i pseudoalternatywnego	Częściowe – część producentów i dystrybutorów to gospodarstwa i firmy lokalne
Władza w sieci	Sprawowana partnersko, często nieformalna, oparta na charyzmie		Istnieją władze sieci oraz klarowny podział władzy i jej dystrybucja
Partnerzy	Praktycznie wyłącznie ze środowiska lokalnego		Z różnych środowisk lokalnych, łączą produkty lokalne
Więzi	Nieformalne, oparte na sąsiedztwie		Formalne, oparte na interesie
Perspektywy rozwoju	Obawa przed nadmierną formalizacją Nadzieja na zwiększenie świadomości konsumentów co do zalet alternatywnych sieci		Dalsza profesjonalizacja. Możliwa utrata wizerunku po zdemaskowaniu intencji sieci, w efekcie jej rozpad

różniają się przede wszystkim pełną identyfikowalnością producenta i dystrybutora oraz zamknięciem całego cyklu produkcja – dystrybucja (a często konsumpcja) w społeczności lokalnej (lub do poziomu gminy).

Drugi, skrajny model to sieci pseudoalternatywne, gdzie opisywane powyżej cechy sieci alternatywnych są drugorzędne w stosunku do motywów powiązanych z konwencjonalnym (masowym) rodzajem produkcji i sprzedaży wyrobów spożywczych, z motywem zysku i maksymalizacją wartości dodanej na czele. Sieci te są zwykle tworzone odgórnie, a drobni producenci lokalni mają za zadanie uwiarygodnić ofertę, jako lokalną i tradycyjną, co pozwala wielkim sieciom mnożenie zysku z wartości dodanej produktów. Innym spotykanym rozwiązaniem jest w tym przypadku „podczepianie” się pod sieci alternatywne producentów i przetwórców, niemających nic wspólnego z jej charakterem i przesłaniem, natomiast spragnionych czerpania dochodów z marki kojarzonej z tradycją, „fair-trade”, „slow-food” itp. Wreszcie trzecią ważną mutacją pseudoalternatywnych sieci jest odgórne grupowanie w nich (przez agendy samorządowe

i rządowe) producentów i dystrybutorów, reprezentujących niespójne motywacje, różny poziom zakorzenienia lokalnego produktu i elementów sieci, za to pochodzących z danego terenu. Tu podstawowym bodźcem jest zakulisowa wola poprawy efektywności instytucji odpowiedzialnych za tworzenie sieci żywnościowych wysokiej jakości pod presją wykorzystania zarezerwowanych na ten cel środków unijnych oraz środków regionalnych.

Trzeci rodzaj omawianych sieci to konstrukty przejściowe, często na etapie tworzenia, stojące między wyborem opisanych powyżej modeli skrajnych.

PODSUMOWANIE I WNIOSKI

Na zakończenie z całą mocą należy podkreślić, że w szerszym kontekście politycznym poważna rekonstrukcja każdej europejskiej narodowej polityki rolnej oraz unijnej polityki rolnej związana będzie z baczniejszym zwróceniem uwagi na omawiane w tym artykule zjawiska. Z pewnością zatem tradycyjne produkty rolne oraz alternatywne sieci, łączące rolników i konsumentów tradycyjnej żywności, na gruncie analiz podejmowanych w europejskiej socjologii wsi, będą zajmować coraz ważniejsze miejsce. Odbiciem tego stanu rzeczy jest chociażby ostatni Europejski Kongres Socjologii Wsi (w Vaasa w Finlandii), gdzie tematyka żywności tradycyjnej oraz alternatywnych sieci jej dystrybucji zdominowała prace trzech grup roboczych, w których poświęcono im ponad 40 referatów. W związku z tym dalsze poszukiwania badawcze, związane z poruszaną tu problematyką, wydają się zasługiwać na kontynuację.

BIBLIOGRAFIA

- Buttel F. H., 2006: *Sustaining the unsustainable: agro-food systems and environment in the modern world*. In: *Handbook of rural studies*. Eds. P. Cloke, T. Marsden, P. Mooney. Sage, London.
- Crump L., 2003: *The future of agricultural trade in the United States*. "International Negotiations" 8.
- Fonte M., 2008: *Knowledge, food and place. A way of producing, a way of knowing*. "Sociologia Ruralis" 48.
- Food Prices in Europe*, 2008. Baza danych UK Office of Fair Trading.
- Goodman D., 2002: *Rethinking food production-consumption: integrative perspectives*. "Sociologia Ruralis" 42.
- Goodman D., 2004: *Rural Europe Redux? Reflection von Alternative Agro-Food Networks*. "Sociologia Ruralis" 44.
- Gorlach K., 2004: *Socjologia obszarów wiejskich*. Scholar, Warszawa.
- Guthman J., 2004: *The trouble with organic lite in California: a rejoinder to the conventionalization Debate*. "Sociologia Ruralis" 44.
- Higgins V., Dibden J., Cocklin C., 2008: *Building alternative agri-food networks: Certification, embeddedness and agri-environmental governance*. "Journal of Rural Studies" 24.
- Marsden T., 2006: *Pathways in the sociology of rural knowledge*. In: *Handbook of rural studies*. Eds. P. Cloke, T. Marsden, P. Mooney. Sage, London.
- Puślecki Z., 2008: *Uwarunkowania finansowania rozwoju WPR po 2013 roku*. W: *Polityka rolna Unii Europejskiej po 2013 roku*. UKIE, Warszawa.
- Rastion J., 2009: *Is the world food system compatible with sustainable development*. In: *Traditional food production and sustainable rural development*. Eds. T. De Noronha, P. Nijkamp, J. Rastion. Ashgate, London.

- Schneider M., Torlaf R., Sphan C., Portmann K., 2005: *Overview of international organic market development and potential export markets for organic products of Ukraine*. Research Institute of Organic Agriculture.
- Sonnino R., Marsden T.K., 2006: *Beyond the Divide: Rethinking Relations between Alternative and Conventional Food Networks in Europe*. "Journal of Economic Geography" 2 (6).
- van der Ploeg J.D., 2006: *Agricultural production in crisis*. In: *Handbook of rural studies*. Eds. P. Cloke, T. Marsden, P. Mooney. Sage, London.
- van der Ploeg J., Renting H., 2004: *A Response to Goodman Behind the „Redux“: A Rejoinder to David Goodman*. "Sociologia Ruralis" 44.

AGRICULTURE IN A NET – ALTERNATIVE AGRO-FOOD NETWORKS

Abstract. The aim of this paper is to introduce the concept of Alternative Agro-Food networks into Polish rural sociology. The authors try to analyze both the scientific and practical dimensions of the concept of food networks and their impact on the future of multifunctional, sustainable agriculture. The paper is focused on the reconnection of agriculture with local communities, on global processes and on opportunities and threats connected with alternative food production. The final part of the paper is devoted to a review of the first Polish experiences with emerging Alternative Agro-Food Networks.

Key words: alternative agro-food networks, multifunctional agriculture, evolution of agricultural systems, sustainable development of rural areas